

Борче Илиевски (Северна Македонија)
Институт за историја
Филозофски факултет
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје
е-пошта: borce@zfz.ukim.edu.mk

МИГРАЦИИТЕ ВО СКОПСКАТА КОТЛИНА ВО XIX ВЕК – ПОМЕЃУ АНТРОПОГЕОГРАФСКИТЕ ИСТРАЖУВАЊА НА ЈОВАН Ф. ТРИФУНОСКИ И ИСТОРИСКИТЕ ИЗВОРИ

Апстракт: Во текстот се споредуваат антропогеографските истражувања на југословенскиот антропогеограф Јован Ф. Трифуноски вршени во Скопската Котлина од крајот на четириесеттите до крајот на шеесеттите години на XX век со објавените изворни османски пописни архивски материјали. Истражувањата на Трифуноски се темелни и детални, меѓутоа, во однос на миграциите, особено кај албанското население, се забележуваат одредени непрецизности и грешки. Преку примерот на неколку скопски села се бележат миграционите движења и усната традиција кај населението за иселувањата и доселувањата, која, споредена со османската пописна евиденција од триесеттите и четириесеттите години на XIX век, честопати е замаглена, непрецизна, а неретко и неточна.

Клучни зборови: миграции, антропогеографија, Скопска Котлина, османски пописи, Јован Ф. Трифуноски.

Јован Ф. Трифуноски (1914–1997) за пошироката научна јавност, денес не многу познат истражувач, е еден од највредните и најревносни научници и истражувачи во социјалистичка Македонија. Тој бил професор на Филозофскиот и Природно-математичкиот факултет во Скопје и еден од основачите на Универзитетот во Скопје. Роден е во горнополошкото село Вруток. Дипломирал на предвоениот Филозофски факултет во Скопје, а докторирал на Етнографскиот институт при Српската академија на науките и уметностите во Белград во 1950 година (Радовановиќ М. 1998: 173–174). Трифуноски е еден од следбениците на антропогеографската школа на Јован Цвиик. Тој заедно со повеќе свои колеги целиот свој работен век ја продолжува научната идеја и заложбата на Цвиик за проучување на населението на Балканскиот Полуостров „од село во село“. Антропогеографијата кон крајот на XIX и почетокот на XX век во академската и општествената јавност била дефинирана како „национална дисциплина“ и на некој начин требало да го трасира патот на воспоставената национална идеологија.

Белградската академска средина ќе има одлучувачко влијание врз научните и идеолошките погледи на Трифуноски, кон кои ќе остане доследен целиот свој живот. Неговиот истражувачки и научен дискурс не секогаш бил во согласност со официјалниот идеолошки наратив во социјалистичка Македонија. Некои од своите

идеолошки и политички видувања недвосмислено ги објавил дури во деведесеттите години во Белград (Трифуноски 1995). По пензионирањето заминал во Белград каде што и починал.

Неговите повеќедецениски антропогеографски истражувања започнуваат пред Втората светска војна во кумановскиот и прешевскиот крај од што произлегла и неговата докторска дисертација Кумановска и Прешевска Црна Гора (Трифуноски 1951), одбранета во Српскиот етнографски институт во 1950 година. На почетокот на четириесеттите години ја проучувал и Качаничката Клисура (Трифуноски 1950). Втората половина на четириесеттите и педесеттите години се најплодниот период во „истражувачкиот поход“ на Трифуноски. Во полна животна сила и со насобрано истражувачко искуство ги пропешачува Скопската Котлина, Полог, Пелагонија, Овче Поле, во Македонија, како и делови од Јужна Србија. Активниот истражувачки дух не го напушта сè до крајот на активната професорска кариера. Во следните децении во шеесеттите и седумдесеттите години врши истражувања во Кочанската Котлина, во Велешко, Кумановско, Кривопаланечко, Дебарца, Охридско и Струшко¹.

Од посочените истражувања Трифуноски објавува бројни трудови, статии, прилози, меѓу кои и повеќе монографии. Повеќето од неговите монографски трудови се објавени во едицијата „Насеља и порекло становништвa“ во издание на САНУ², додека дел се објавени и во Загреб во „Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena“. Само мал дел од монографските трудови се објавени од неговиот матичен универзитет (Трифуноски 1952; Трифуноски 1958)³.

Скопската Котлина ја проучувал од крајот на четириесеттите до крајот на шеесеттите години на XX век. Истражувањата се објавени во повеќе статии и во шест монографски трудови (Трифуноски 1952; 1954; 1955; 1958; 1964; 1971). Антропогеографските истражувања на Јован Трифуноски во Скопската Котлина денес претставуваат извонреден извор за економската историја, миграциите на населението, за топонимијата, за структурата на семејството и сл. Трифуноски, како и во другите области во кои вршел истражувања, се обидува детално да ги истражи миграциите, особено на албанското население во Скопската Котлина, кои се неизоставен дел од неговиот научен интерес.

Податоците за иселувањата и доселувањата на населението се собирани од секое село и временски досегаат до крајот на XVIII век, до кога и допирала семејната историја и традиција на жителите. Миграциите што се одвивале временски поблиску до периодот на истражување се потврдени и во историските извори. Ќе наведеме неколу примери од објавените истражувања каде што се забележани иселувањата

1 Антропогеографските истражувања во Македонија од страна на српски истражувачи започнале уште пред Балканските војни (Томић 1905). Истражувањата продолжиле во периодот меѓу двете светски војни во Кралството СХС/Југославија (Радовановиќ В. 1924; Смиљаниќ 1925; 1935; Филиповиќ 1935; Јовановиќ 1935). По Втората светска војна ваквите истражувања во Македонија, покрај Трифуноски, ги продолжил и професорот Бранислав Русиќ, од кои поголемиот дел, за жал, останале необјавени (Ристески 1997; Илиевски 2015).

2 Делото Битољско-прилепска котлина е објавено постхумно од страна на САНУ (Трифуноски 1998).

3 Дел од трудовите се приватно издание на авторот, што било реткост во социјалистичка Македонија.

на последните христијански домаќинства во втората половина на XIX век од селата Глумово, Долно Свиларе и Никиштани, кои се потврдени и со османската пописна евиденција 1832/1833 година⁴, кога во посочените села биле евидентирани вкупно седумнаесет христијански домаќинства⁵. Христијаните постапно во следните децении се иселиле главно во соседните христијански села. Трифуноски ги бележи иселените домаќинства од Глумово во Вучидол (Волково), од Долно Свиларе во Кучково и од Никиштани во Ново Село и Бразда (Трифунски 1964: 94, 98; 1971: 74).

Меѓутоа, има бројни примери каде што податоците добиени од теренските истражувања не соодветствуваат со изворните пописни османски материјали и делумно или целосно не соодветствуваат со хронолошката рамка на миграциите што ја дава Трифуноски. Во текстот ќе наведеме неколку од бројните вакви примери во Скопската Котлина.

Карактеристичен е примерот на селото Студена Бара⁶. Трифуноски вршел теренски истражувања во селото во 1953 година. Врз основа на неговите сознанија наведува дека: „Студена Бара најнапред било православно словенско село. На почетокот на XIX век започнале да се доселуваат муслимани, чие потекло најмногу било од Албанија (на пример од Дебар и други краеви). Поради тоа поголем дел од староседелците се иселиле... Околу средината на минатиот век (XIX век) имала седум христијански староседелски и осумдесет муслимански куќи“ (Трифунски 1964: 54).

Меѓутоа, османската пописна евиденција од триесеттите и четириесеттите години на XIX век дава една сосема друга слика за етничката и верската структура на населението, како и за миграциите. Во 1832/1833 година во селото биле евидентирани 13 муслимански домаќинства со 39 машки членови, приближно 78 жители (со претпоставка дека имало ист број и на женска популација), и 41 христијанско домаќинство со 134 машки членови, приближно 268 жители (Akin Zorba 2018: 31; Бислими, Шериф, Ибраими 2020: 224–225). Следејќи ги наводите на Трифуноски, до следниот попис би се очекувале промени во структурата на населението на селото. Меѓутоа, следниот попис од 1844/1845 година⁷ дава приближно слична структура на населението во селото. Во Студена Бара сега биле евидентирани 28 христијански домаќинства, односно се бележи нивно намалување, но не во обемот што го наведува

4 Основен извор на бројноста и структурата на населението на Скопската Каза во споменатиот период е османскиот попис спроведен во 1831 година и регистрите на населението што биле водени од страна на османските власти. Модерната османска пописна статистика започнува со пописот од 1831 година, кога бил спроведен првиот општ попис на машкото население во државата (Karpat 1985: 20; Shaw 1978: 325–326).

5 На почетокот на триесеттите години на XIX век во селото Глумово биле регистрирани 6 христијански домаќинства, во Долно Свиларе 5 и во Никиштани 6 христијански домаќинства (Akin Zorba 2018: 33–35; Бислими, Шериф, Ибраими 2020: 275, 280, 438). Во споменатите села мнозинство претставувало муслиманското албанско население. Вкупно во трите споменати села биле евидентирани 58 муслимански домаќинства.

6 Селото се наоѓа во долината на Пчиња, географски во Скопската Котлина, административно во Куманово. До 1912 година селото припаѓало на Скопската Каза.

7 Тоа е попис на населението во кој се содржани податоци за имотната состојба на сите жители на одредена административна област. Познати се како „Temettuat defteri“ (Ѓоргиев 2002a: 31).

Трифуноски, како и 12 муслимански домаќинства (Ѓоргиев 2019: 11 - 50), кои, наместо да бележат видливо зголемување, минимално се намалуваат.

Во триесеттите и четириесеттите години на XIX век би требало да се очекува значајно доселување на муслиманско население во селото, за кон средината на векот да има осумдесет муслимански домаќинства. Но ваква миграција не постои, и таа не е евидентирана во османскиот регистар на населението што ги бележи сите иселувања и доселувања на муслиманско население во Скопската Каза во периодот 1832 - 1836 година. Ваквата миграција внимателно била бележена од османските власти во сите села на казата, дури и за преселувањата од едно во друго маало на градот Скопје. Во селото Студена Бара во споменатиот период нема вакви миграциони движења.

Сличен е примерот и на скопското село Мојанци, на југоисточното подножје на Скопска Црна Гора. Трифуноски во селото вршел теренски истражувања во 1954 година. Врз основа на разговорите со селаните во Мојанци и околните села, авторот наведува: „Македонците во првата половина на XIX век, пред околу 135 години (околу 1820 година, односно десетина години пред османскиот попис Б. И.), примиле еден Арбанас да биде говедар. Тој се викал Адем. Во селото се оженил со македонска девојка. Така го основал денешниот арбанашки род Демовци. Околу средината на векот во Мојанци се доселиле и предците на друг арбанашки род познат под името Идризовци или Ашани. Поради размножените Арбанаси, Македонците од Мојанци наполно се иселиле. Последните Македонци од Мојанци, како што се зборува, се иселиле во една ноќ во Српско-турската војна во 1878 година. Заминале во Србија“ (Трифуноски 1964: 23).

Како и во претходниот пример со селото Студена Бара, и во овој случај османската пописна евиденција од 1832/1833 и 1844/1845 година дава сосема друга претстава за верската и етничката структура на селото Мојанци и за миграциите. Споменатите пописи во селото не евидентираат христијанско население, односно во селото било евидентирано само муслиманско население (Akin Zorba 2018: 32; Ѓоргиев 2019: 464-480). Така, констатацијата на Трифуноски дека последните Македонци од селото се иселиле во 1878 година не е точна, односно не е потврдена во изворните пописни податоци.

Во регистарот на населението од 1832/1833 година се евидентирани сите машки муслимански жители на селото Мојанци. Доколку го следиме пишувањето на Трифуноски, би требало да очекуваме во селото да има едно муслиманско семејство на споменатиот Адем, доселен околу 1820 година, основачот на најстариот албански род во селото. Но, во регистарот се евидентирани вкупно 17 муслимански семејства. Во евиденцијата не го среќаваме споменатиот Адем, но запишани се петмина машки лица: Бекташ, Хусеин, Мехмед, Емин и Иљаз, синови на Адем, кои живееле во три семејства (Бислими, Шериф, Ибраими 2020: 242). Тие се на возраст од 44 до 28 години, и голема е веројатноста да се синови на споменатиот Адем од истражувањето на Трифуноски, кој за време на одржувањето на пописот бил веќе починат. Врз основа на посочените податоци, евентуалното доселување на Адем можеме да го поместиме најмалку четириесетина години порано.

Меѓутоа, со сигурност не може да се потврди дека токму споменатиот Адем се доселил во селото бидејќи во регистарот честопати се евидентирало и потеклото на доселените родови. Така, во Мојанци како последно семејство во евиденцијата од

1832/1833 година е запишано семејството на триесетгодишниот Омер, син на Тахир, за кој е напоменато дека е по потекло од Приштина, додека за синовите на можниот „основач на селото“ тоа не е наведено⁸.

Слична традиција за доселување на албанското население се наведува и за селото Раштак, кое, според Трифуноски, до средината на XIX век било само македонско село. Усната традиција на селаните го навела да констатира дека предокот на првиот албански род во селото се доселил од околината на Гњилане во средината на XIX век како говедар (слично како во Мојанци). И овој пат изворите ја демантираат традицијата и усната историја, односно во Раштак на почетокот на триесеттите години на XIX век, покрај 27 христијански домаќинства со 109 евидентирани машки жители, приближно 218 христијански жители, имало и 8 муслимански домаќинства со 35 машки жители, приближно 70 муслимански жители (Akin Zorba 2018: 32). Пописните податоци покажуваат дека муслиманско население во селото живеело пред хронолошката рамка што врз основа на традицијата ја поставил Трифуноски. Точниот период на доселување не можеме да го одредиме, но семејствата се доста разгранети. Пописната евиденција бележи и иселување на муслиманското население, кое несомнено е предизвикано од економски причини, односно поради аграрна пренаселеност. Така, од семејната заедница во која живееле тројца браќа со своите семејства на возраст од 38 до 25 години, еден од браќата во 1834 година се иселил во градот Скопје (Бислими, Шериф, Ибраими 2020: 32).

Ќе го наведеме и примерот на скопското село Батинци во сливот на Маркова Река. Според истражувањата на Трифуноски од 1950 година, Македонците од селото каде што живееле како чифчии започнале да се иселуваат кон средината на XIX век. Муслиманското население Арбанаси и Македонци – Торбеши започнале да се доселуваат во селото околу 90 до 80 години пред неговото истражување, односно околу 1870 – 1880 година (Трифунски 1958: 117–119). Во овој случај османските пописни податоци од триесеттите години ги потврдуваат наводите на Трифуноски за иселување на христијанското население, најмногу во околните скопски села. Меѓутоа, слично како и кај претходно наведените примери, поставената временска рамка за доселување на муслиманското население во седумдесеттите години на XIX век не соодветствува со пописните изворни податоци. Во 1832/1833 година во селото Батинци биле евидентирани 9 муслимански домаќинства со 31 машки член, приближно 62 муслимански жители, и 14 христијански домаќинства со 43 машки членови, приближно 86 христијански жители (Akin Zorba 2018: 34; Бислими, Шериф, Ибраими 2020: 341–343).

8 Вакви примери кога во евиденцијата се наведува и потеклото на семејството има повеќе. Така, во селото Капланли, денешно Катланово, за три семејства се наведува дека се по потекло од Велешката Каза, а во селото Аџарлар, денешно Миладиновци, за две семејства се наведува дека се по потекло од Штипската Каза. Во селото Рашче во Скопски Дервен е евидентирано едно семејство по потекло од Долни Дебар. Забележано е дека во истото село во 1834 година од Дебар со своите синови се доселил Мустафа, син на Хасан, со своето семејство. Во селото Ковачевица во Качаничката Нахија, за семејството на седумдесетгодишниот Ахмед, син на Хусеин, е прилежано дека е по потекло од Скадар (Бислими, Шериф, Ибраими 2020: 208, 244, 402–403, 457).

Слични примери има и во повеќе села во поречието на Кадина Река. Така, во селото Дејковец, според истражувањата на Трифуноски, првите албански домаќинства се доселиле околу 1830 година (120 години пред неговото истражување), односно во времето на одржувањето на османскиот попис (Трифунски 1952: 72). Според ова, во селото би требало да очекуваме да има христијанско население и неколку штогуку доселени муслимански домаќинства. Но, пописните податоци покажуваат поинаква структура. Во селото запишано како Дејкова се евидентирани 19 муслимански домаќинства (Akin Zorba 2018: 35). Христијани на почетокот на триесеттите години на XIX век во Дејковец не живееле. Несомнено, миграциите што ги споменува Трифуноски, доселувањето на албанските родови и иселувањето на македонските родови, се одвивале далеку пред првата половина на XIX век, односно значително пред хронолошката рамка што тој ја поставува за доселувањето на голем дел од албанските родови во Скопско⁹.

Во антропогеографските истражувања се забележуваат хронолошки недоследности и кај иселувањето на словенското население од селата во кои мнозинство претставувало албанското муслиманско население. Трифуноски наведува дека родот Латински се доселил во селото Радишани од качаничкото село Паливоденица. Врз основа на приложеното родословно стебло, заклучуваме дека споменатиот род во Радишани се доселил околу 1860 година (Трифунски 1964: 8). Но, во селото Паливоденица и на почетокот на триесеттите години на XIX век не е евидентирано христијанско население (Akin Zorba 2018: 36), така што иселувањето од селото на христијанското словенско население се одвивало порано од наведувањето на Трифуноски.

Мошне сликовит е примерот и со селото Орланци во североисточниот дел на Скопската Котлина, каде што антропогеографските истражувања биле вршени во 1963 година. Трифуноски, веројатно следејќи ја традицијата од Орланци и соседните села, наведува: „...околу средината на XIX век отпочнале постојани судири помеѓу муслиманските Арбанаси и христијанските Македонци. Во судирот победата ја

9 Карактеристичен е примерот и на соседното село Добрино каде што, според Трифуноски, албанското население се населило во првата половина на XIX век, околу 1820 година од „дебарската страна“ (Трифунски 1952: 77). Според неговите истражувања вршени во 1951 година, прв доселен род во селото бил Љаље или Салиоски. Се доселил Исен со своите четири синови: Сали, Алија, Емин и Мемеш. Исен бил прадедо на 70-годишниот Ислам за кого претпоставуваме и дека ги соопштил податоците од својата семејна историја. Во пописната евиденција не е регистриран Сали, но затоа се впишани неговите браќа Мемеш на 42 години, Али на 32 години и Емин на 28 години, синови на Абдулфетах, кои живееле заедно во семејна заедница (задруга). Во овој случај најдобро се илустрира дека магливата семејна традиција, односно усната историја и „паметењето“ може да бидат несигурни. Според пописот од 1832/1833 година, тагkото на споменатите браќа се вика Абдулфетах, а не Исен кого Трифуноски го означува како основоположник на најстариот род во Добрино, односно основач на селото. Пописните податоци од 1832/1833 година го евидентираат посоченото семејство, но повторно даваат сосема различна слика за демографските прилики во селото Добрино каде што би требало да се очекува да има неколку штогуку доселени муслимански домаќинства. Меѓутоа, османската пописна евиденција регистрира дури 24 муслимански семејства (Akin Zorba 2018: 35; Бислими, Шериф, Ибраими 2020: 292–294). Како и во Дејковец, миграциите што се наведуваат во селото Добрино се одвивале прилично порано од првите децении на XIX век.

однеле Арбанасите. Бидејќи не можеле повеќе да опстанат, Македонците од Орланци некаде се иселиле. Така и ова село во втората половина на минатиот век (XIX век) станало арбанашка населба“ (Трифуноски 1964: 25). Како и во повеќето претходни примери, и тука наведените истражувања воопшто не се совпаѓаат со османската пописна евиденција од триесеттите и четириесеттите години на XIX век. Според пописниот регистар од 1832/1833 година, во селото Орланци биле попишани 9 муслимански домаќинства со 36 машки членови, приближно 72 жители. Христијани во селото не биле евидентирани (Akin Zorba 2018: 32; Бислими, Шериф, Ибраими 2020: 239–240). Демографската состојбата е слична и според пописот од 1844/1845 година. Во селото биле попишани 8 муслимански домаќинства. И во средината на четириесеттите години на XIX век во Орланци не живеело христијанско население (Ѓоргиев 2002б: 388–394). Оттука, „историјатот“ на отпочнатите судири во селото кон средината на XIX век или рефлектира одредени судири што се случиле многу порано, или пак е плод на една „измислена историја“ на локалното население.

Од наведените примери се поставува прашањето за времето и начинот на доселување на албанското население во Скопската Котлина. Истражувањата на антропогеографот Јован Ф. Трифуноски во Скопската Котлина вршени по Втората светска војна (околу 120 години по првиот модерен османскиот попис) претставуваат значаен извор за проучување на областа. Меѓутоа, неговите податоци што се однесуваат на хронологијата на миграциите, особено на населувањето на албанското население во областа, на староста на родовите, честопати не можат да се потврдат во демографските извори од триесеттите и четириесеттите години на XIX век. Ј. Трифуноски се држи до познатите ставови што се однесуваат и на Полог (Трифуноски 1976: 73–74), Качаничката Клисуре (Трифуноски 1950: 31) и други соседни области – дека албанското население во Скопската Котлина започнало да се доселува претежно од денешна Северна Албанија во последните децении на XVIII век, и тоа доселување траело до средината на XIX век (Trifunovski 1988: 11, 19–29). Несомнено, во посочениот период имало доселување на албанско население во Скопската Котлина и соседните области, но ваквото тврдење и посочената хронологија на миграциите честопати не се соодветни за многу села и родови и не секогаш се поткрепени со историските извори и со посочената пописна евиденција, која, меѓу другото, ги бележи и доселувањата.

Од наведеното заклучуваме дека Трифуноски, како и одредени негови претходници, прави методолошка грешка во истражувањата потпирајќи се само на усната традиција и паметењето на жителите на нивната семејна историја. Последниот предок до кого досегала семејната традиција вообичаено Трифуноски го наведува како основач на родот што се доселил, и не се земале предвид родови што се иселиле или што изумреле. Во одредени антропогеографски истражувања не биле доволно користени и достапните историски извори. Сето ова денес сè почесто е предмет на опсервација во историографските трудови (Шешум 2016: 37–51; Илиевски 2020: 131–149). Не можеме сосема да го исклучиме и впечатокот дека во проследувањето на посочените миграции кај одредени антропогеографи имало и определено идеолошко влијание.

Извори и литература

- Бислими, Музафер, Шериф, Аднан, Ибраими, Ирфете (предговор и коментари). 2020. Османлиски документи за историјата на Македонија, пописи од XIX век, Скопски Санџак, Каза Скопје, 1832/33. Скопје.
- Ѓоргиев, Драги. 2002а. „Демографската и социо-економската структура на Скопје во средината на XIX век“. Историја. Скопје, 31-39.
- Ѓоргиев, Драги (превод, редакција и коментар) 2002б. Турски документи за историјата на Македонија, пописи од XIX век. VI/1. Скопје.
- Ѓоргиев, Драги (избор и коментари). 2019. Турски документи за историјата на Македонија, пописи од XIX век. VI/2. Скопје.
- Илиевски, Борче. 2015. „Семејните и личните фондови – значаен извор за историски истражувања (примерот на фондот 'Бранислав Рускиќ')“. Годишен зборник на Филозофскиот факултет. Скопје, 131 – 150.
- Илиевски, Борче. 2020. „Демографске карактеристике Скопског Дрвена у периоду 1832/33. до 1913. године“. Српске студије XI. Београд, 131-149.
- Јовановиќ, Петар. 1935. „Порече“. Насеља и порекло становништва. Београд.
- Радовановиќ, Војислав. 1924. „Тиквеш и Рајец“. Насеља и порекло становништва. Београд.
- Радовановиќ, Миљана. 1998. „Јован Ф. Трифуноски (1914 – 1997)“. Гласник Етнографског института САНУ XLVII. Београд, 173 – 174.
- Ристески, Љупчо С. 1997. Ракописната заоставштина на Бранислав Рускиќ, прилог кон историјата на етнолошката мисла во Македонија. Битола.
- Смиљаниќ, Тома. 1925. „Мијаци, Горња река и Мавровско поље“. Насеља и порекло становништва. Београд.
- Смиљаниќ, Тома. 1935. „Кичевија“. Насеља и порекло становништва. Београд.
- Томиќ, Светозар. 1905. „Скопска Црна Гора“. Насеља српских земаља. Београд.

- Трифуноски, Јован Ф. 1950. Качаничка клисура. Београд,
- Трифуноски, Јован Ф. 1951. Кумановско – Прешевска Црна Гора. Београд.
- Трифуноски, Јован Ф. 1952. Поречието на Кадина Река. Скопје.
- Трифуноски, Јован Ф. 1954. Скопски Дервен. Београд.
- Трифуноски, Јован Ф. 1955. Скопско поље. Београд.
- Трифуноски, Јован Ф. 1958. Слив Маркове реке – антропогеографска проматрања. Скопје.
- Трифуноски, Јован Ф. 1964. Сеоска насеља Скопске котлине, пети део. Скопје.
- Трифуноски, Јован Ф. 1971. Скопска Црна Гора. Скопје.
- Трифуноски, Јован Ф. 1976. Полог (антропогеографска проучавања). Београд.
- Трифуноски, Јован Ф. 1995. Македонизирање Јужне Србије. Београд.
- Трифуноски, Јован Ф. 1998. Битољско-прилепска котлина, антропогеографска проучавања. Београд.
- Филиповић, Миљенко. 1935. „Северна велешка села“. Насеља и порекло становништва. Београд.
- Шешум, Урош. 2016. „Антропогеографска студија као историјски извор за миграције становништва у време Првог српског устанка (са посебним освртом на Горње и Доње Драгачево)“. Српска револуција и обнова државности Србије. Зборник радова 31. Београд: Историјски институт, 37-53.
- Akin Zorba, Hatice. 2018. „1833 Tarihli Nüfus Defterine Göre Üsküp Kazası'nin Demografik Yapısı – Demographic Structure of Skopje from the 1833 Register“. *Mediterranean Journal of Humanites* VIII/1, 23-40.
- Karpat, K. H. 1985. *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*. Wisconsin.

Shaw, Stanford J. 1978. „The Ottoman Census Sistem and population, 1931–1914“. *International Journal of Middle East Studies* IX, 325–338.

Trifunoski, Jovan F. 1988. *Albansko stanovništvo u Socijalističkoj Republici Makedoniji, antropogeografska i etnografska istraživanja*. Beograd.